

ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ/ФАКУЛЬТАТИВНІСТЬ ЕЛЕМЕНТІВ СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ З ПОЗИЦІЙ ТЕОРІЇ СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНОГО СИНТАКСИСУ

Статья через призму теории семантико-когнитивного синтаксиса обосновывает обязательность/факультативность элементов предложения с точки зрения структурного, семантического, онтологического и когнитивного аспектов высказывания.

Ключевые слова: простое предложение, обязательные/факультативные члены предложения, структура предложения, семантика, грамматическое значение предложения, когниция, семантико-когнитивный синтаксис.

Стаття крізь призму теорії семантико-когнітивного синтаксису обґрунтовує обов'язковість/факультативність елементів простого речення з точки зору структурних, семантичних, онтологічних та когнітивних аспектів висловлення.

Ключові слова: просте речення, обов'язкові/факультативні члени речення, структура речення, семантика, граматичне значення речення, когніція, семантико-когнітивний синтаксис.

The article offers some grounding of the optional/obligatory status of sentence elements from the point of view of the structural, semantic, ontological, cognitive aspects of the utterance as viewed through the semantic-cognitive theory of syntax.

Key words: simple sentence, obligatory/optional elements, sentence structure, semantics, grammatical meaning of a sentence, cognition, semantic-cognitive syntax.

Розмежування членів речення на обов'язкові та факультативні є дуже важливим у синтаксисі, оскільки воно дає тверду основу для визначення складу базових (ядрових) речень — речень-примітивів, що служать для породження безлічі різноманітних висловлень, різних за

своїм лексичним наповненням та/або розгалуженням синтаксично-го “дерева залежностей”. Базове речення включає лише обов’язкові елементи. При генерації тексту мовець усвідомлено чи несвідомо структурує своє висловлення згідно до моделі базового речення, при бажанні розширюючи його. Аналізуючи ж мовний матеріал, дослідник в кожному висловленні може виявити речення-примітив за допомогою відмежування факультативних елементів від обов’язкових. Така методика дозволяє систематизувати й описати типові, модельні вживання тих чи інших явищ синтаксису, виявити глибинний взаємозв’язок між зовнішньою формою висловлення і його денотатом, адже вивчення структурних схем речення служить для поглиблення пізнання реальних речень, а вивчення реальних речень — для поглиблення пізнання їх внутрішньої організації.

Поняттям обов’язковості / факультативності члена речення в лінгвістиці користуються вже кілька десятиліть, але повного і несуперечливого переліку чітких критеріїв відмежування, причин відповідного статусу елементів речення, в лінгвістичній літературі бракує. Метою статті є систематизація наявних в лінгвістиці пояснень обов’язковості або факультативності елементу речення та обґрунтування відповідного статусу через призму теорії семантико-когнітивного синтаксису. Об’єктом дослідження є просте повноскладне речення, предметом — факультативний або обов’язковий статус його елементів, зокрема, виявлення структурного, семантичного, онтологічного та когнітивного чинників обов’язковості елементів для структури речення.

В лінгвістичній літературі необов’язковість/факультативність елементів в реченні розглядається, перш за все, у межах словосполучення: належність іменників до предикативного словосполучення зумовлює їх обов’язковий статус, структурна ж факультативність сірконстантів (означень і обставин) пояснюється їх синтаксичною автономністю, прислівним типом синтаксичного зв’язку із означуваним елементом словосполучення. Найоб’єктивнішим і найобґрунтованішим у цьому відношенні є пояснення факультативності/обов’язковості елементів, вироблене в одеській граматичній школі А. К. Корсаковим та його учнями. В основі вчення — поняття та класифікація синтаксичних структур, запроваджене У. Френсісом: синтаксичні структури предикації, комплементатії, модифікації та координації. Обов’язковими і достатніми для структурної та семантичної цілісності висловлення є ті члени речення, які входять до складу синтаксичних структур предикації і комплементатії (підмет, простий дієслівний присудок,

особово-дієслівний конститuent присудка і будь-які з його компонентів — суб'єктний, об'єктний, дієслівний, обставинний). Ці елементи складають структуру речення-примітиву.

Структура координації може об'єднувати на правах однорідних елементів підмет, присудок, його частини (комплементи або особово-дієслівні конституенти), і тоді ці елементи не втрачають свого обов'язкового статусу. Якщо ж відношення однорідності пов'язують модифікатори (обставини або означення), то такі залишаються факультативними елементами речення. Головні синтаксичні елементи, що входять до складу структури модифікації, є обов'язковими, якщо вони одночасно належать до структур предикації або комплементації. Члени структури модифікації є факультативними, якщо вони виступають модифікаторами. Модифікатори не входять до складу речення-примітиву.

Зіставлення даної системи членів речення з традиційною свідчить, що обов'язковими завжди виступають підмет, додаток, іменна і дієслівна частини складених присудків. Означення завжди факультативне. Обов'язковість або факультативність обставини залежить від його функції: як комплемент воно є обов'язковим, як модифікатор — факультативним. Головним критерієм розмежування будь-яких елементів на обов'язкові та факультативні є можливість (неможливість) опущення аналізованого елемента зі структури речення без порушення структурної цілісності та референтної семантики висловлення. (Інші конкретні критерії відмежування обставини-комплемента від обставини-модифікатора докладно представлено в [1; 2].)

Чинник структурної цілісності речення в літературі пов'язується із семантичними та валентнісними властивостями дієслова. Так, зокрема, стосовно дієслів широкої семантики зазначається, що неповнота/зміна їх змісту зумовлена наявністю/відсутністю словоформ, що входять до предикативного словосполучення (дієслово із актантами). Лівий актант виступає підметом, правий — додатком. В термінах синтаксичних структур, додаток і інші елементи, що доповнюють, уточнюють, конкретизують або змінюють семантику дієслова, утворюють структуру комплементації. Таким чином, семантичним чинником обов'язковості / факультативності елемента виступає повнота / неповнота змісту дієслова, яке вважається вершиною речення, і виступає одним з головних його членів, рівноправним елементом предикативного словосполучення і, одночасно, головним елементом структури комплементації.

Але семантика словосполучення є лише одним із складників семантики речення. Тому структурну обов'язковість / факультативність елементів слід розглянути в межах речення у зв'язку із його власною семантикою. Семантика речення звично пов'язується із предикатно-актантною рамкою, із ситуацією — денотатом речення як мовного знаку, із пропозицією (об'єктивною семантикою речення) та моду-сом (вираженням ставлення мовця до об'єктивного змісту висловлення, його суб'єктивною модальністю). Розмежування лексичного та граматичного значення, речення як одиниці мови і висловлення як одиниці мовлення ще більше ускладнюють вирішення проблеми і додають суперечливості і неоднозначності в трактуванні значення речення.

Онтологічною основою і денотатом речень, виходячи з того, що світ є нічим іншим, крім сукупності речей, властивостей і відношень, вважають існування у філософському смислі речей і ознак (властивостей і відношень), які виявляють себе в конкретних модусах явищ — “подіях”, “ситуаціях” і т. п. [3, с. 595]. В об'єктивній реальності людська свідомість виокремлює матеріальні об'єкти-субстанції, їх конкретні ознаки і конкретний стан відношення між якими і утворює “ситуацію”. З цієї точки зору, стохастична природа світу зумовлює природність розподілу речень на буттєві, називні, номінативні (денотатом яких є існування речей), та інші типи речень (денотатом яких є існування ознак — властивостей і відношень), тому двочленна структура речення визнана його найпростішою моделлю [3, с. 596].

Референтна семантика речення вважається глибинною структурою, яка моделюється із врахуванням, передусім, значення лексичних одиниць у відповідних синтаксичних функціях, безвідносно до лінеарності елементів речення та його граматичного значення, у вигляді нелінійної семантичної конфігурації, вербоцентричної схеми, логіко-граматичної пропозиціональної функції предиката та його аргументів, тобто предикатно-аргументної структури, предикатно-актантної рамки, що включає предикат і його семантичні актанти, смислові ролі яких ототожнюються з глибинними відмінками (див., наприклад, [4; 5; 6; 7; 8]). У семантичному синтаксисі пропозицію речення, як правило, визначають за лексичною семантикою головних членів речення. В теоретичних джерелах часто смисл та глибинну семантичну структуру речення представляють однаково, з урахуванням саме лексичної семантики компонентів. Глибинну структуру вважа-

ють і синтаксичним концептом, і граматичним значенням, яке представляють комплексною надбудовою у батизматичному вимірі над семантикою лексичною.

В конкретному реченні-висловленні на рівні мовлення смислова структура може співпадати із пропозицією, однак граматичним значенням речення як одиниці мови (а не мовлення), його глибинною структурою слід визнати таке значення, яке не є залежним від лексичної семантики і може бути виявленим у кожному реченні однотипної структури. Саме таку залежність між синтаксичною структурою та референтним значенням і смислорольовими моделями виявлено у проведеному нами дослідженні лінійної організації простого речення у англійській, російській та українській мовах [1; 2].

Граматичне значення простого речення, услід за А. К. Корсаковим, пов'язуємо із *елементарним процесом*, який розуміємо як діалектичну єдність субстанції і її зміни, або субстанцій і їх відношення, на відміну від типового в лінгвістиці трактування процесу як характеристики винятково дієслова. Залежно від кількості субстантивних компонентів елементарний процес підрозділяємо на **типи**: *процес-невідношення* (один субстантивний компонент і його властивість / зміна) або *процес-відношення* (принаймні два субстантивні компоненти і відношення між ними); останній тип представлений різними видами процесу-відношення — *суб'єктно-об'єктне* або *суб'єктно-адвербіальне відношення*. **Граматичне значення простого речення** визначаємо як референтну співвіднесеність висловлення з типом елементарного процесу об'єктивної або мислимої дійсності, здійснювану індивідуальним і колективним мисленням комунікантів через формулювання і вербалізацію елементарного судження, “думки”, на яку нашаровуються модальні, прагматичні, комунікативні аспекти висловлення, і безвідносно до конкретної лексичної семантики лексичних одиниць-складників висловлення. Граматичне значення обов'язкових елементів висловлення трактуємо як референцію з компонентами відповідного типу елементарного процесу. Зіставивши компонентний склад смислорольової моделі і типів елементарного процесу, пересвідчуємося, що загальноприйняті смислові ролі актантів — *агенс, пацієнс, інструмент, експерієнцер, бенефіціарій, локатив* — як невід'ємні частини семантичної моделі речення є співвідносними із субстантивними компонентами названих процесів, вираженими в реченні обов'язковими елементами — підметом, додатком, адвербіальним комплементом. Наявність/відсутність сіркон-

стантів референтної семантики речення не змінює, що підтверджує факультативний статус сірконстантів для структурної і семантичної цілісності речення.

Просте речення мисленням мовця або слухача співвідноситься — через судження (“думку”) — з елементарним процесом об’єктивної дійсності, а обов’язкові елементи речення співвідносні з конститuentами такого процесу. Підмет, додаток і адвербіальний комплемент (якщо він виражений субстантивною частиною мови) співвідносяться із субстанціями або субстантивними конститuentами процесу. Зазначені синтаксичні функції лексем відображають і, тим самим, розкривають характер відношень між денотованими субстанціями. Особово-дієслівний конститuent присудка, з одного боку, — за допомогою своєї морфолого-парадигматичної форми — вказує на існування в часі даних субстанцій та сукупності відношень між ними, з іншого ж, — своєю лексичною семантикою — називає такі відношення. Суб’єктний комплемент співвідноситься з певною характеристикою субстанції підмета, що існує в певний проміжок часу, вказаний особово-дієслівним конститuentом присудка. Додаток та обставина-комплемент співвідносяться з іншими субстанціями — компонентами процесу-відношення (суб’єктно-об’єктного або суб’єктно-обставинного / адвербіального).

Дана співвіднесеність мовного знака з фрагментом об’єктивної дійсності або абстракції, мислимої як такої, — основа семантичної обов’язковості дієслівних комплементів для синтаксичної структури простого речення. Комплементация — відношення доповнення частини до цілого — тобто, об’єктивної необхідності, обов’язковості елемента-комплемента (суб’єктного, об’єктного, адвербіального) для досягнення конкретності і цілісності семантики дієслівного конститuenta (в силу “неповноти” його лексичної семантики) та, таким чином, забезпечення структурної завершеності присудка. Предикація в семантичному аспекті є констатацією існування певної субстанції (частинки загальної матерії, що знаходиться в постійному русі-розвитку) в конкретний момент / період часу.

Таким чином, підмет, присудок і його конститuentи — особово-дієслівний конститuent і будь-який з комплементів — складають обов’язкові члени речення на підставі їх необхідності для референтної співвіднесеності висловлення з елементарним процесом.

В теорії семантико-когнітивного синтаксису доведена і когнітивна зумовленість обов’язковості / факультативності елементів речення.

Методологічно філософія постулює, що пізнання як вища форма віддзеркалення дійсності людиною в його соціально опосередкованій діяльності є послідовністю від первинного, чуттєвого сприйняття через аналіз емпіричних даних до теоретичного моделювання. У філософії загальне віддзеркалення світу в мисленнєвій діяльності людини трактується як процес відтворення певного фрагмента зовнішнього світу, яке здійснюється на основі випереджувального відбиття послідовно повторюваних зовнішніх явищ — універсального принципу будь-якої поведінки, включаючи мовленнєву. У філософії постулюється, а в психології та генетиці експериментально підтверджено зв'язок мовно-мовленнєвої компетенції людини із її свідомістю, зокрема із генетичним кодом та психо-фізіологічними параметрами мозку; серед органів чуття домінує зір, який забезпечує надходження до мозку біля 90 % інформації про навколишній світ. Завдяки існуванню і дії психо-фізіологічних механізмів та певних генів не тільки свідомість людини, а й мозок тварин у момент сприйняття фрагмента довкілля структурують його, визначають ролі відношення між учасниками ситуації.

Ситуація, яку спостерігає мовець, у його свідомості спочатку в неконкретному абстрагованому вигляді символізується як *схематичний цілісний образ / гештальт / ментальна репрезентація* спостережуваного фрагмента світу. Прикладом ословлення подібного схематичного образу є запис типу “хтось підняв щось на когось”. Саме в такий спосіб коментували побачене учасники психологічного експерименту з дослідження процесу зорового сприйняття зображень (у цьому разі — зображення лисиці, яка ловить сачком метелика, і козенятка, що стоїть поряд з нею) у переході порогу “не бачу → бачу” [9]. Зазначене ословлення інтерпретації побаченого свідчить про те, що експоноване зображення-ситуація у свідомості мовця відбилосся як схематичний образ ідентифікованих субстанцій-учасників ситуації і відношення, що їх об'єднує. Схематичний образ, таким чином, символізує тип елементарного процесу (в цьому випадку — процес- суб'єктно-об'єктне відношення), і як такий він є ментальною структурою, яка увиразнює *граматичне значення речення*. У схематичному образі відбито і ролі відношення між ситуантами: “хтось—*агєнс* + підняв—*предикат*+щось—*інструмент* + на когось—*Пацієнс*”, і синтаксичну структуру речення: “підмет + присудок + прямий та непрямої додатки” (в традиційній нотації).

Отже, первинне сприйняття об'єкта-ситуації фіксує у свідомості спостерігача-мовця ментальну репрезентацію спостережуваного

фрагмента дійсності, яка, символізуючи тип елементарного процесу і модель смислорольових відношень, кодує семантику речення — його граматичне значення і перспективу бачення ситуації спостерігачем. В індивідуальній і колективній свідомості мовців для вираження граматичного значення речення і його ситуативної перспективи (ракурс, у якому спостерігач сприймає ситуацію, ролі її учасників) закріплено синтаксичні структури речення, кожна з яких відповідає окремому типу процесу і співвідносній із ним смислорольовій моделі. Подальше сприйняття спостережуваного ідентифікує конкретні ознаки типового процесу і його конститuentів, для номінації яких виокремлюються одиниці з лексичного ресурсу мови спілкування. Конкретний результат сприйняття — аналізу — інтерпретації ословлюється, відтворюючи спостережувану ситуацію, у вигляді поверхневої структури — висловлення. Відповідно, синтаксична організація речення відбиває компонентний склад і міжкомпонентні відношення відтворюваного фрагмента світу.

Віддзеркалення в мовленні механізму первинного (чуттєвого) сприйняття, початкового аналізу та структурування навколишнього світу свідомістю спостерігача-мовця підтверджено в нашому дослідженні і результатами психолінгвістичного експерименту з вербалізації респондентами їх інтерпретації побаченого зображення (пейзаж, жанрова замальовка, портрет), сприйнятого за короткий проміжок часу, наблизений до порогу сприйняття “не бачу → бачу”. Висловлення, отримані в ході експерименту, структурно обмежені наявністю, переважно, обов’язкових синтаксичних елементів. Структурна обмеженість висловлень, а також достатність мінімуму часу для коректної інтерпретації зображень жанрових сцен та портретів, що ідентифікують зображеного як представника певної соціальної групи, свідчать про те, що облігаторність і достатність обов’язкових синтаксичних елементів структури речення-примітива зумовлені порогоми первинного сприйняття: у перехідну мить “не бачу → бачу” з недискретного континууму матерії свідомість людини виокремлює дискретний фрагмент, який у вигляді ментальної репрезентації інтерпретує як одну з типових ситуацій дійсності (елементарний процес).

Зазначимо, що інтерпретація зображення, сприйнятого в ході експерименту, респондентами вербально оформлена у вигляді висловлень, побудованих за базовими структурно-синтаксичними моделями відповідно до певних смислорольових моделей і КМФ тексту. Склад та послідовність елементів висловлень відбивають по-

слідовність сприйняття зображення: спочатку з фону виокремлюється і класифікаційно ідентифікується субстантивний компонент процесу-невідношення, потім розпізнається його дія або властивість, характеристика (комплекс характеристик, який визначає належність до класу, групи). У випадку, коли об'єктом спостереження є процес-відношення, спочатку ідентифікуються субстантивні його компоненти, потім відношення між ними і їх смислові ролі у визначеному відношенні, які зумовлюють послідовність: активний компонент (агенс) — відношення — пасивний компонент відношення. Логіку зв'язків між компонентами спостережуваної ситуації із притаманними їм властивостями й ознаками відбито у послідовності і контактності елементів у лінійній структурі речення. Тобто при породженні висловлення обов'язковість елементів речення зумовлена їх співвідносністю із компонентами елементарного процесу, які усвідомлюються саме у мить переходу порогу сприйняття.

Склад, лінійна послідовність і контактність елементів у реченні забезпечують коректність його інтерпретації і при сприйнятті мовленнєвого потоку: за сприйняття висловлення у свідомості адресата виникає ментальна репрезентація типового елементарного процесу (у повноті його ознак), яка є тотожною до вихідної ментальної репрезентації, вербалізованої мовцем. При сприйнятті мовленнєвого потоку, згідно до теоретичної моделі “функціонально завершеної одиниці” Functionally Complete Unit) [10, с. 212–220], поява одного елемента (у тому випадку, якщо зміст не завершений) вимагає введення нового елемента для досягнення завершеності, повноти, цілісності фрази або речення. Незавершені відрізки фраз зберігаються (“бовтаються”) в короткотерміновій (оперативній) пам'яті. Короткотермінова пам'ять фіксує досягнення повноти кожної з ще незавершених фраз і послідовно звільнюється від них. Відсутність незавершених гілок-фраз відчувається як сигнал про щойно почуте повне граматично правильне речення. З викладеного випливає, що незавершена структура комплементатії залишає фразу і речення неповними і тому вимагає, щоб свідомість утримувала таке незавершене речення в короткотерміновій пам'яті. Поява і усвідомлення комплементу особово-дієслівного присудка і є тим знаком, що сигналізує про завершеність речення і можливість звільнення обсягу короткотерміновій пам'яті шляхом передачі повного речення до інших розділів свідомості. Тобто обов'язковість для структурної та семантичної цілісності висловлення підмета, особово-дієслівного конституента

присудка і його компонентів зумовлена особливостями алгоритму зорового сприйняття фрагментів світу, а також особливостями алгоритму сприйняття фраз і речень в мовленнєвому потоці (обмеженістю обсягу оперативної пам'яті, яка забезпечує ефективність дії цього алгоритму).

Таким чином, обов'язковість підмету, дієслова, додатка, певного типу обставин зумовлена структурно, семантично і когнітивно.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Образцова Е. М. Линейная организация высказывания как межъязыковая универсалия (на материале английского, русского и украинского языков): [монография] / Е. М. Образцова. — Одесса: Феникс, 2010. — 400 с.
2. Образцова О. М. Лінійна організація висловлення в англійській, російській та українській мовах : [монографія] / О. М. Образцова. — Харків: БУРУН КНИГА, 2012. — 384 с.
3. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие [для студентов, аспирантов и преподавателей лингвистических дисциплин (к курсам языкознания, лексикологии и теоретической грамматики) в школах, лицеях, колледжах и вузах] / М. В. Никитин. — СПб. : Научный центр проблем диалога, 1996. — 760 с.
4. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / АН СССР. Ин-т языкознания / Нина Давидовна Арутюнова. — М. : Наука, 1976. — 383 с. ; — 3-е изд., стер. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 383 с.
5. Богданов В. В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты / В. В. Богданов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. — 88 с.
6. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка / Владимир Григорьевич Гак. — М. : Добросвет, 2000. — 832 с.
7. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики [Текст] : монографія / Анатолій Миколайович Приходько. — Запоріжжя : Прем'єр, 2008. — 332 с.
8. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса [пер. с франц.] / Люсьен Теньер ; редкол. : Г. В. Степанов (пред.) и др.; вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака. — М. : Прогресс, 1988. — 656 с. — (Языковеды мира).
9. Глезер В. Д. Зрение и мышление [Текст] / Вадим Давидович Глезер. — Л. : Наука, 1985. — 246 с.; 2-е изд., испр. и доп. СПб., 1993. — 284 с.
10. Garman Michael Psycholinguistics. — Cambridge University Press, 1990 — xx, 512 p. (Cambridge textbooks in linguistics).

Стаття надійшла до редакції 11.01.13